

Стефан Бояджиев

НОВО ТЪЛКУВАНИЕ НА РАННОБЪЛГАРСКИЯ МАНАСТИР В МЕСТНОСТТА „ЧЕРЕШЕТО“ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Съдбата на разкопаните през 1905 г. останки от манастир в местн. „Черешето“ във Велики Преслав е нерадостна. По думите на К. Иречек, през турско по тия места били открити стари зидове от големи дялани камъни и мозаични плочки. Присъствието на пещи за печене на вар показва, че още преди Освобождението монументалните сгради на този манастир са били превърнати във вар. За съжаление малкото, което е било оцеляло до 1905 г. и е било разчистено от вековните насипи е вече отдална безвъзвратно загубено. Останала е само скромната документация на разкопвача - Карел Шкорпил, обнародвана доста обобщено в Сб. България 1000 години¹.

То петте снимки поместени в статията само една, тази, представляваща олтарната част на „каменната“ църква, бегло загатва за вида и действителното предназначение на постройката. Останалите четири показват подовите настилки на „дървената“ църква.

Така както ги е засякъл обективът - сами за себе си, без да личи точното място на тяхното местоположение в очертаването на сградата и начина, по който те се долепват до стените ѝ, тези снимки не допринасят особено за изясняването на плановата композиция на храма². За съжаление и петте снимки показват, че разкопаната част от манастирските сгради не са добре разчистени, а това обстоятелство не е позволило на Шкорпил да забележи важни подробности, определящи характера на паметника.

Близо тридесет години по-късно Н. Мавроудинов и след него Кр. Миятев обнародват своите тълкувания по отношение на този манастир. В обобщителния си труд „Старобългарското изкуство“ Мавроудинов³ оспорва тълкуването на Шкорпил по отношение на „каменната“ църква. Същественото в критиката му се свежда до това, че той първи отбелязва правилното определение на тази

¹ **К. Шкорпил.** Паметници от столица Преслав. - В: Сб. България 1000 години. С., 1930, с. 208.

² **К. Шкорпил.** пос. съч., с. 208-211.

³ **Н. Мавроудинов.** Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 147-150.

сграда не като църква, а като трапезария на манастира. Същевременно обаче, той допуска поредица неточни тълкувания, отнасящи се до устройството на самата трапезария и свързаните с нея помещения. Така например неубедително е мнението му, че „манастирът е бил построен от високопоставени лица, които са приели монашеско звание и са се хранели отделно от простите монаси“. До този извод Мавроудинов достига въз основа на обстоятелството, че една малка част от трапезарията, непосредствено до апсидата, е обособена като самостоятелно помещение, пригодено за монаси от висшето общество.

Но, както е добре известно от монашеските типикони, пространственото оформление на трапезариите е съобразявано с духовническата йерархия и не се съобразява със светското положение на хранещите се в манастирската трапеза⁴. Известно е също така, че при подстригването си всеки монах, бил той дори от аристократично потекло, се прощава със светското си положение и примирено приема духовно чинопочитание. Неубедително е и тълкуването, което Мавроудинов предлага по отношение на архитектурно-функционалното решение на разкопаната част на западното манастирско крило. Несъмнено в това крило са били разположени килиите на монасите. Стълбата обаче, която извеждала до жилищния етаж не е била разположена, както смята той, в ъгловото помещение срещу трапезарията. Както по-долу ще стане ясно, това помещение е имало по-друго предназначение. Колкото до разполагането на стълбите - до лентообразно подредените килии, то това е ставало, (както при съществуващите и до днес манастирски жилищни сгради) - било като те се долепват до външния парпет на доксите, било до стената на килиите. И при двата случая подът на простиращите се по цялата дължина на сградата докси е бил прорязан при мястото на стълбите.

Твърде произволно и необосновано Мавроудинов тълкува предназначението на помещенията в приземието на западното жилищно крило. Така например разположената в едно от тях мелница е била задвижвана с речна вода, макар, че на това място няма река. Неоправдано е също така становището, че в едно от южните помещения са били разположени крилата на вятърна мелница. Това е немислимо, защото при промяната на посоката на вятъра крилата биха се удряли в неподвижните стени на сградата.

⁴ **М. Ковачев.** Български ктитори в Света-Гора. С., 1943, с. 176.

Неприемливо е и предположението, че едно от въпросните помещения е било използвано за болница. Но както при всички по-богати манастири, какъвто несъмнено е бил и този на „Черешето“, болниците се изнасят в самостоятелни постройки, пригодени за тази цел⁵. Трудно приемливо е още и предположението, че главният вход на манастира е прорязвал дълго помещение в приземието на жилищната сграда. В този случай голяма част от това общо пространство би оставала неизползваема. Приключвайки с критичните бележки към становището на Мавродинов по приземните помещения на жилищното крило ще отбележа неправилното определение на термина „дохуария“, което той тълкува като „сиренарница“⁶.

По отношение на „дървената“ църква, която всъщност е единствената досега открита култова сграда в манастира, Мавродинов приема становището на Шкорпил, независимо че е недоверчив по отношение на документацията, правена през 1905 г. Според него допуснатите грешки не изменяли съществено характера на сградата. Като се позовава на текста на Йоан Екзарх от Шестогнева и на сведението, че в Средец църквата „Св. Лука“ била дървена, Мавродинов настоятелно поддържа становището, че и църквата на Черешето била дървена. В стремежа си да допълни нерешените от Шкорпил въпроси от конструктивно-пространствено естество, той обаче, е затруднен да обясни как, съставената от цепени дъски апсида е била закрепена на мястото си, след като на съответното място няма жлебове, в които да се вместиат долните части на „цепените“ дъски. По този повод ще допълня, че апсидите на дървените църкви най-често са квадратни или многостенни, както отвън, така и отвътре. Тези им очертания се налагат от обстоятелството, че дъговидното оформяване е много по-трудно за изпълнение.

⁵ Α. Ὁρλάνδογ. Μοναστηράκι ἀρχιτεκτονική. Ἀθήναι. 1956. Ρ.76-91. В отделни постройки (γυροκομεία) са пребивавали и немошните възрастни братя. Пак там, с. 92-99.

⁶ В съвременната гръцка литература по въпроса терминът дохиария означава склад, в който се съхраняват течностите, а дохиарис е монахът, който се разпорежда с разпределението на течностите. Ср. Sotiris Kadas. Mont Athos Guide illustré des vingt monastères. Athènes 1980, p. 28.

Спирайки се на устройството на наоса на „дървената“ църква Мавродинов съзира, също така без основание, сходство в пропорциите с архиепископската църква в Плиска.

Само няколко години след обнародването на становището на Мавродинов и К. Миятев⁷ в обобщителния си труд върху архитектурата в Средновековна България изказва становището си по отношение на манастира в местн. „Черешето“. Той обаче е първият автор, който се съмнява в тезата за дървената структура на този храм. По начало, без да излага съображенията си за това, и той се присъединява към мнението на Шкорпил за обемно пространственото решение на сградата.

През седемдесетте години В. Мавродинова⁸ застава на „междинно становище“ като допуска, че само стълбовете между корабите са били дървени, а стените над цокъла - от дялани варовикови блокове.

Междувременно в началото на петдесетте години М. П. Цапенко⁹, като предпазливо допуска, че църквата би могла да бъде дървена и подчертава обстоятелството, че за IX в. това би било уникален случай, защото системата за предлаганата дървена конструкция е коректно различна от тази на северните народи. По-късно тезата за дървената структура на базиликата в Черешето се възприема от А. Чилингиров¹⁰, който преповтаря становището на Н. Мавродинов, като изтъква голямата стойност на този монументален строеж, изпълнен от дърво.

Последният автор, който досега е „проучвал“ въпросите на базиликата в местн. „Черешето“ е Нели Чанева-Дечевска¹¹. Проучването ѝ се състои в обстойното преразказване на двете очертаващи се хипотези и, както почти винаги - без изказване на лично становище.

Независимо от обстоятелството, че разкритите останки от манастира са напълно обезличени, единствената снимка, обнародвана от Шкорпил (обр. 1) показва една съществена особеност за определяне на по-правдоподобния архитектурен образ на „каменната църква“. Така например на снимката ясно се вижда,

⁷ **Кр. Миятев.** Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, с. 91.

⁸ **В. Мавродинова.** Културата и изкуството през времето на Първата българска държава. - В: История на българското изобразително изкуство. Т. I. С., 1978, с. 71.

⁹ **М. П. Цапенко.** Архитектура Болгарии. Москва, 1953, с. 90.

¹⁰ **A. Tchilingirov.** Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien. Berlin, 1978, p. 29 sq.

¹¹ **Н. Чанева-Дечевска.** Църкви и манастири от Велики Преслав, С., 1980, с. 107.

че апсидата на тази „църква“ е отделена чрез напречна стена с посока север-юг от простиращия се на запад „наос“. Но, както е добре известно, издигането на стена непосредствено пред апсидата, чрез което тя остава въобще изолирана от наоса, е пълен абсурд.

Единственото обяснение на присъствието на тази напречна „стена“ пред апсидата е, че в същност тя ограничава лекото завишения ъ подъ върху който е поставена трапезата на игумена. По този начин в манастирските трапезарии, чрез повдигането на мястото, където се храни игумена, се изявява йерархичното му положение (обр. 2).

Че в случая въпросната сграда е била действително манастирската трапезария, а не църква, показва още и нейното разположение в пряка връзка с входа на съседния храм. Според манастирските типикони храненето на монасите се явява като продължение на божествената служба, чрез което се наподобява Тайната вечеря. Както по време на богослужението в храма миряните, тихо и смирено следят божествената служба, така и в трапезарията скромно и без шум монасите слушат четеца, който от леко завишената катедра чете на глас, било жития на светците, било напътствия за благонравствен духовен живот и въобще напътствия за поведението на монасите¹². Именно точно за по-правилното изпълнение на това поведение на монасите по време на храненето им е съображението двете сгради да са в близко съседство.

По същия начин, като ограничител, но с по-понижено повдигане на пода, може да се обясни присъствието на основата, праминаваща на 5,00 м от диаметъра на апсидата. Върху тази основа се е издигала стена с широк отвор. Тя очертавала малко помещение, в което се хранели монаси с по-висок чин¹³. По същия начин е устроена и трапезарията на манастира „Св. Мелетий“ край Кутеронос¹⁴, където това отворено пространство е постигнато с широка арка, стъпваща върху стенни пиластри. Оставащата на запад част от трапезарията на манастира „Св.

¹² По този повод ср. становището на Н. Чанева-Дечевска В: Архитектурното наследство на България. С., 1988, с. 160, където тя пак безлично и неоснователно пише: „Предполага се, че“ в трапезарията на Бачковския манастир монасите не само се хранели но провеждали общи събрания и водели богословски и философски спорове.

¹³ Ср. бел. 4.

¹⁴ А. Ὁρλανδοῦ. op. cit. p. 50, fig. 62.

Мелетий“, както и при преславския манастир е предназначена за обикновените монаси.

По всяка вероятност в средата на северната стена, точно срещу входа на храма, се е отваряла вратата на трапезарията.

Втора врата, прорязана в западната стена на залата въвеждала в сравнително по-малко помещение, което явно е служило за готварница. В средата на северната му стена се е отваряла врата, свързваща го с друго помещение, вероятно склад за хранителни продукти.

За тектониката на „дървената“ църква може да се съди единствено от описанията и идеализирания план, обнародван от Шкорпил (обр. 3). От лаконичния текст се разбира, че тя не само не е била дървена, но че първоначално е имала по-различен план от този, който показва Шкорпил и възприет като действителен от останалите автори. Още от първи поглед върху въпросния план изпъкват две „странни“ продължения на надлъжните стени, насочени към изток. Тъй като в представения габарит на постройката те нямат никакво разумно предназначение, става ясно, че това са останките от първия ѝ план, когато тя е притежавала нормалната за този тип базиликален план дължина. По неизвестни причини източната част е била съборена и при възстановяването изоставена. Това скъсяване се е отразило върху първичното хармонично пропорциониране между наоса и притвора, при което наосът едва надвишава дължината на притвора. Това именно нарушение на композиционните принципи ми дава първото основание да допускам, че притворът е пристрояван допълнително. Потвърждението на това ми становище изпъква в устройството на междинната стена, разделяща двете споменати части на базиликата. Първото впечатление, което се налага при погледа на междинната стена е почти двойната ѝ дебелина спрямо останалите стени. При положение, че никакви изисквания от конструктивен характер не го налагат, това удебеляване е безсмислено и неоправдано. Но като се вгледаме в наличието на двата масивни пиластра, явяващи се като продължение на стилобатите между корабите на наоса, които са прекомерно дебели за вътрешното устройство на притвора, става ясно, че при първичния образ на базиликата върху тях са стъпвали петите на високо издигаща се арка, фланкирана от две по-ниски (обр. 4). Следователно при това оформяване се очертава западната фасада на характерните римоапостолически базилики, строени по времето на княз Борис. И като се има предвид прекомерната

дебелина на въпросните пиластри, с основание допускам, че те са носели т. нар. Стенни камбанарии (обр. 5).

За същността и вида на „дървената“ църква може да се съди единствено от описанията и идеализирания план, обнародван от Шкорпил. От лаконичния текст се разбира, че тази църква не само че не е дървена, но че първоначално тя е имала по-различен план от този, който предлага Шкорпил, и който всички останали автори приемат за оригинален. Още от първи поглед върху плана изпъкват двете странични продължения на надлъжните стени към изток. Тъй като в представения габарит на сградата те нямат никакво разумно предназначение, става ясно, че това са основите на първичния обем на църквата, когато тя явно е била по-дълга. По неопределени причини тя е била частично съборена, а при възстановяването ѝ била значително скъсена. При скъсяването били съществено нарушени композиционни принципи на пропорциониране, така че трикорабният, наос става едва малко по-дълъг от огромния притвор. Тази именно несъобразеност с пропорционирането ми дава основание да допускам, че освен скъсяването на наоса, притворът е пристроен допълнително. Потвърждение на това съзирам в устройството на междинната стена, разделяща двете пространства. Първото впечатление, което се налага на вниманието е почти двойно по-голямата дебелина на междинната стена. При положение, че никакви изисквания от конструктивно естество не го налагат, това надебеляване е безсмислено и неоправдано. Несъмнено разширяването на основите е сторено, за да се оформят двата пиластра, издаващи се от двете страни на средната врата. Прекомерното им оразмеряване е несвойствено за по-нежните пластични форми, използвани като правило в членението на интериора. Явно и следователно е, че в първоначалния образ на тази базилика тежките монументални пиластри са носели силно изявена широка арка, която с още две странични е съставлявала художественото оформяване на западната фасада на базиликата.

Много по-вероятно е арката да е носела характерната за западните римоапостолически базилики стена с подходящо пропорциониран отвор в релата ѝ, в който е била окачена камбана.

От своя страна, предложеното решение, при което сградата е изпълнена с едри варовикови блокове, категорично показва абсурда строежът да е бил изграден от дърво. Най-ярко това проличава във вилата, който който биха получили дървените стълбове, стъпили върху широките основи на пиластрите. Като се

има предвид, че височината на една дървена греда не надминава 5,00-6,00 м, може да си представим как тези стълбове със сечение 0,50 м ще изглеждат като кибритени клечки на фона на госта просторната западна фасада.

В полза на масивната надстройка насочва още и фактът, че в юго-западния ъгъл на притвора Шкорпил е заварил три варовикови квадри. Като се има предвид, че поговата настилка от типа опус сектиде не лежи непосредствено върху терена, а не както това се прави при дървените постройки, върху леко завишена подложка, се получава още един довод, потвърждаващ масивната структура на сградата. За твърде изящния вид на тази църква говори накрая и обстоятелството, че върху външното лице на първия ред цокълни квадри, Шкорпил е видял останки от мраморна облицовка.

Изложените дотук нови наблюдения, извлечени от обнародвания от Шкорпил материал за раннобългарската базилика в местн. „Черешето“ във В. Преслав, ми дават основание да подгържам, че в първоначалния си вид тази сграда се е отличавала с изящната си архитектура, облечена отвън и отвътре с мраморни плочи. Богато разчленената ѝ западна фасада, плановата композиция с характерната галерия над западния край на наоса ѝ, както и направата на зидовете ѝ от едри варовикови квадрати, подобни на тези в базиликите при Сакалова могила, Стамболийолу и Княжевската базилика във Велики Преслав и Голямата базилика в Плиска, всички тези специфични белези ми позволяват да смятам, че манастирът в местн. „Черешето“ е построен от латинското духовенство, престоило у нас от 886 г. до 889 г. Към известните досега писмени сведения и архитектурни дялове, с явно западна трактовка на каменната си украса¹⁵, ще прибавя и възможността външната мраморна облицовка да е била в духа на съвременната в Италия облицовка на църкви, особено в провинция Фриули с центрове Аквилея, Чивигале и Поргеноне. За съжаление там обли църкви не са се съхранили, затова пък от същото време са облицованите църкви като капелата на Карл Велики в Аахен и квадратната зала в Лорш.

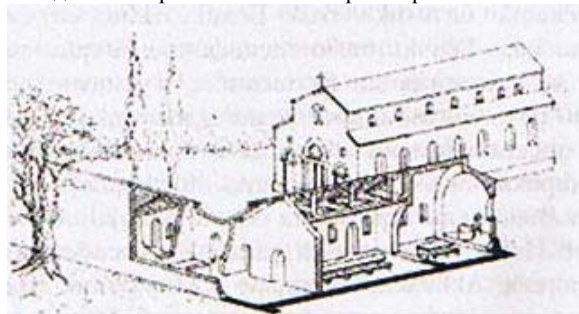
По всяка вероятност изграденият през 866 г. от латинското духовенство манастир в местн. Черешето не е претърпял съществени промени, когато след 870 г. в него са се

¹⁵ **St. Boyadjev.** Nouvelles considérations sur une église ç Preslav. Actes du Premier congrès international des études balkaniques et Sud-Est Européennes, II, Sofia, 1966, p. 623a sq.

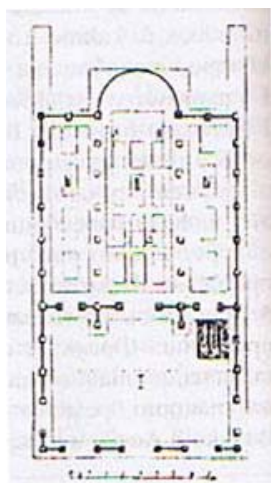
настанили православните монаси. Почти сигурно обаче, той е бил частично разрушен от вероотстъпника Расате (Владимир), когато той през 890 г. разрушава всички познати ни църкви, построени от баща му - княз Борис. Впоследствие през царуването на цар Симеон, този манастир с останалите разрушени култови сгради, са били възстановени. Тогава най-вероятно църквата ще да е била преустроена във вида, който я заварва Шкорпил през 1905 г.

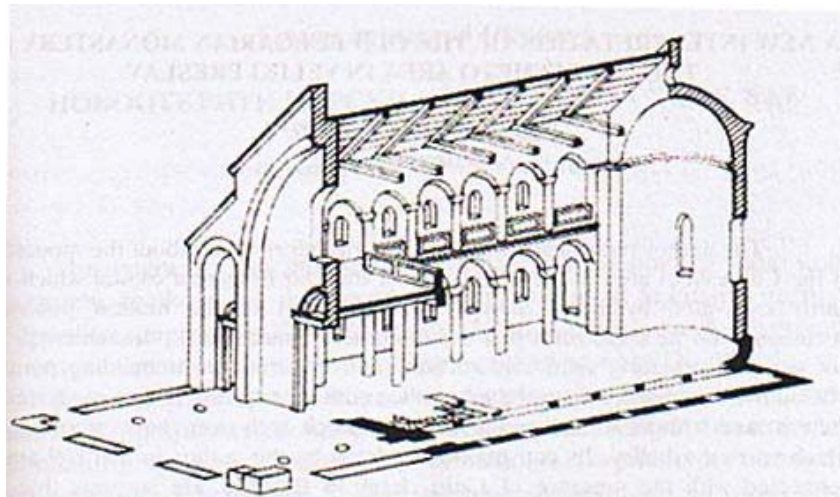
Обр. 1. Апсидата и напречната стена на трапезарията. Снимка Щкорпил.

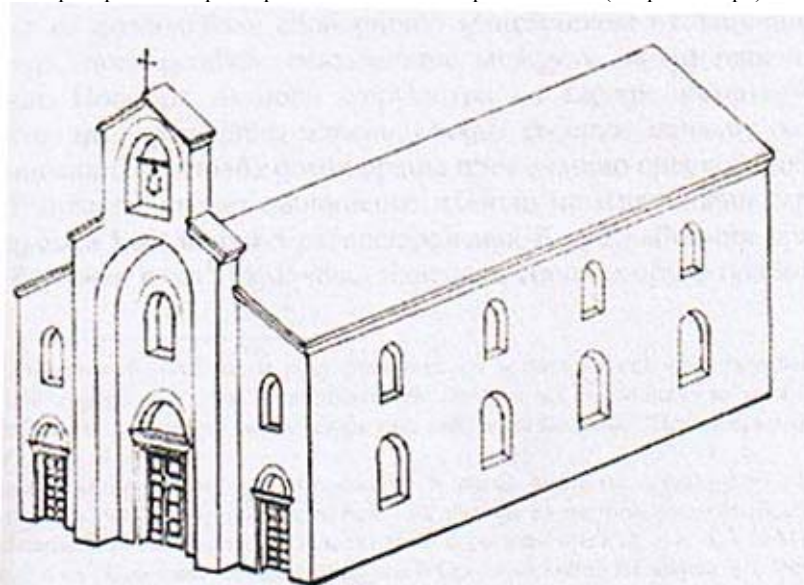
Обр. 2. Аксонометрична възстановка на останките от манастира в мест. „Черешето” (според автора)

Обр. 3. План на базиликата (според К. Шкорпил)

Обр. 4. Аксонометрична възстановка на първичния вид на базиликата. Планът на пристроеният притвор е означен с непочернени стени (според автора).

Обр. 5. Аксонометрична възстановка на базиликата с пристенна звънарница (според автора).